

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ "ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ"
ФИЛИАЛ - СМОЛЯН

СТУДЕНТСКА НАУЧНА СЕСИЯ

2006
СМОЛЯН

ИКОНОМИКАТА НА РАЦИАРИЯ (106 – 271 Г.)

Йордан Ал. Илиев
IV курс, История и география

Научен ръководител: проф. д.и.н. Маргарита Тачева

Въз основа на настъпващите промени в социално-икономическото развитие и политическото значение на римския град Рациария, в историята му могат ясно да се различат три хронологични периода, както следва:

1. От възникването на първоначалното римско селище до получаването на статут на колония по времето на император Траян (през или малко след 106 г.). За този период информацията е крайно недостатъчна и преобладават догадките и хипотезите.¹

2. Условно от 106 до 271 г., когато след изтеглянето на римската администрация и войска от трансдунавската област градът е включен в новата *Dacia Aureliana* и по-късно става столица на *Dacia Ripensis*. За него е характерно, че името му не се открива в литературните исторически извори, но някои автори, разглеждащи подобен казус по друг въпрос отбелязват, че “Щастливи са народите без история”.

3. Продължава от 271 г. до унищожаването на града (вероятно през 586 г.) от аварите.

Предмет на настоящата работа е вторият период от развитието на Рациария и по-точно само един аспект от неговата история – икономиката. По този проблем в историографията е писано само в обобщаващите публикации върху историята на града.² В следващите редове е направен опит тя да бъде

---

¹ Обобщени са от Velkov 1987: 7 sq.; вж. и Илиев 2004: 26 сл.

² Вж. Velkov 1980: 61 sq.; Giorgetti 1983: 19 sq.; Динчев 2002: 14 сл.

представена по малко по-различен начин от традиционния, като за целта е използвана широко разпространена схема от съвременната география, по която стопанството се изучава в средното училище и университетите. Основните критерии за нейното структуриране са видът на използвания труд и технологии, характерът на крайната продукция и др. По този начин стопанството на този римски град може да бъде разгледадено като съвкупност от три взаимосвързани сектора:

I сектор: добивен (аграрно стопанство и добивна промишленост), или най-общо пряко свързаните с природните ресурси дейности;

II сектор: преработващ (промишленост и строителство), т.е. дейности, при които се преработва доставената от I сектор продукция;

III сектор: отраслите, обслужващи I и II сектор.

Важно е обаче преди това да бъде направена една кратка характеристика на факторите, оказващи влияние върху развитието на стопанството. Най-важните от тях са географското положение, природните условия и ресурси и комплексът на социално-икономическите фактори.

През II – III в. географското положение на Рациария се характеризира с преминаващите пътни артерии¹ и с организирания транспорт по р. Дунав²; свързващи града както с всички по-големи центрове на Империята, така и със самия Рим. Следствие от географското е политикогеографското положение, според което разглежданият ареал между 106 и 271 г. не е римски лимес и това осигурява спокойното му развитие –

---

¹ С Рациария се свързват три пътя: *via Danubiana* (вж. TP VII, 4 и IA 219,3 в ЛИБИ 1958: 15, 31); пътят от Алесιο на Адриатическо море до Рациария (вж. ЛИБИ 1958: 22), определян като най-краткото разстояние от Адриатика до Долния Дунав. Третият път е свързвал града със селището при дн. Монтана, но не е отбелязан в итинерариите (вж. Добруски 1890: 35; Недев 1911: 11).

² Пристанището на града все още не е локализирано археологически. Вж. обаче работата на Brizzi (1984: 81 sq.), който въз основа на карта на граф Л. Марсили го поставя на С-СЗ от крепостта.

винаги основна предпоставка за икономически напредък.¹

Природните условия тук се характеризират с преобладаващ равнинен релеф с нарастваща надморска височина от север на юг и умереноконтинентален климат (вж. Нам 2003: 136 сл., 141 сл.). От природните богатства внимание заслужават неголямото количество рудни полезни изкопаеми в южната част на областта, включващи находища на желязна, медна и оловно-цинкова руда в Западното Старопланиние, където на някои места са засвидетелствани и малки количества наносно злато. Нерудните полезни изкопаеми също не са изобилни, но и такива не липсват. Първостепенни по значение вероятно са били разположените около града каменни кариери – например при дн. с. Държаница (Атанасова 1969: 89), Лагошевци (Каниц 1995: 139), Рабиша (Добруски 1890: 33) и на други места. Към природните ресурси може да се включи и осигуреността на района с водни ресурси, състоящи се от няколко карстови извора и находища на минерални води.

От социално-икономическите фактори могат да се посочат с по-голяма сигурност наличието на квалифицирана работна ръка от източните провинции, явяващата се като предпоставка за търговската дейност транспортна инфраструктура и вероятната станция на *Portorium Illyricum*. Освен това градът се определя и като търговски център (*emporion*) на областта (Giorgetti 1989: 68 sq.).

I Сектор

От отраслите на този сектор има сигурни данни само за земеделие, животновъдство, добив на строителни материали, дърводобив и риболов. Сред тях вероятно превес е имало земеделието: според Д. Джорджети икономическата структура на Рациария е била базирана основно на добре организирано и продуктивно аграрно стопанство, допълнено от намиращите се в непосредствена близост каменни кариери и мини за

---

¹ Изключение от казаното има в два случая, но при тях не се споменава изрично името на града (вж. Геров 1953: 26 сл.)

строителни материали, и на железните руди в северозападна Стара планина (Giorgetti 1983: 22).

Не е известно какви земеделски култури са се отглеждали тук, но може да се предполага, че превес са имали зърнените. Въз основа на изображението на лозови листа върху някои надгробни паметници¹ може да се допусне, както се приема в многоготомната история на България, че и тук е имало лозови масиви. За развитието на земеделието свидетелства и почитането на някои типично земеделски божества като Церера, Дионис, Приап, Плутон и Прозерпина (вж. Геров 1983: 5; Илиев 2005).

Пряко доказателство за развитието на животновъдството е надписът на рядкото божество Pales, почитано като покровител на стадата и овчарите (Илиев 2005 с лит.). Освен това през разглежданото време много от животните са били основната двигателна сила – особено конете при транспорта. Когато тук са лагерували конни и смесени помощни войски е било разпространено и отглеждането на коне за военни цели.

Известното за организацията на аграрното стопанство за разглеждания ареал, както и изобщо за цялата територия на дн. България, се базира върху проучванията на проф. Б. Геров. Според него тук не се е развило земевладение от голям мащаб (Геров 1980: 75), като единственото изключение е предполагаемият императорски домен в територията на града, но се предполага, че той също не е бил с особено големи размери (Геров 1980: 57). Единствените паметници за неговото съществуване засега са тухлите с печати IMP(eratoris) NAD(riani) (вж. Bollini 1980: 100 sq., № 1-4), а както е известно такива обикновено са произвеждани в тухларницата на императорски домени (Морфова 1957: 27). Пак Б. Геров е изказал и предположението, че императорският dispensator Serapiacus в надписа от Белотинци (Илиев 2005: Б, I, 15) е могъл да бъде на служба при такъв домен или при неизвестното засега в Горна Мизия централно управление на императорските до-

¹ Публикувани са от: Дякович 1900: 157; Кацаров 1910: 857; Велков, Атанасова 1967: 151 сл.

мени, в случай че не е бил на служба за събирането и доставката на храни за войската (Геров 1980: 57).¹

Все пак се предполага, че благосъстоянието на муниципалната аристокрация е базирано върху поземлените владения, като е възможно и част от земевладелците да са практикували и манифактурно-търговска дейност (Геров 1980: 72). Значителна част от нея пък е била съставена от ветераните (Геров 1980: 71), но още след средата на I в. било започнало и настаняването на земевладелци от либертински и peregrinalen произход без военна кариера (Геров 1980: 72). За тракийското население се твърди, че е останало в периферните части на територията, където притежавало малки участъци земя и отглеждало животни (Геров 1980: 75), или от икономическа гледна точка: живеело в условията на натуралното стопанство (Беров 1994: 96).

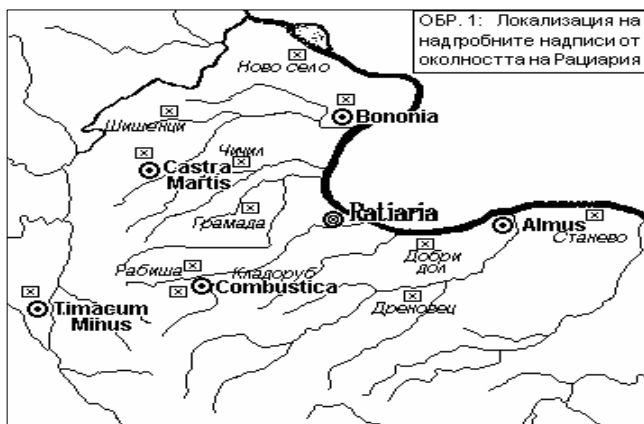
Засега обаче поземлени имения в територията на града от тук разглежданото време не са локализирани, но в литературата по въпроса се приема, че откритите в територията надгробни надписи на лица от муниципалната аристокрация всъщност свидетелстват за позиционирането на такива. Местопроизходите на сега известните надписи са представени в приложената карта (Обр. 1).

Както се вижда такива не липсват, но повечето от тях са открити при пътни станции, което обаче също не изключва възможността тези лица да са притежавали (или служили в) големи имения в близост до тях. Най-общо лицата в тези надписи могат да бъдат разгледани в две групи: носители на колониални длъжности и отличия и лица, при които не е означено социално положение.

Към първата група спадат лицата в надписите от кастела *Timacum Minus*, дн. гр. Равна в Р Сърбия и Черна гора (*Sasel*

---

¹ Тухлите с печати са открити при акведукта на Рациария. В тази връзка в историографията се пропуска сведението на НА, v. Hadr., 20, че имп. Хадриан оставил името си върху безброй акведукти: "aquarum ductus etiam infinitos hoc nomine nuncupavit". Цялата известна информация за акведукта е обобщена от Giorgetti 1995: 243 sq.

& Sasel 1986: 1316 – *dec.*, 1317 – *o. o. d.*; Геров 1953: № 179 – *aug.*), Bononia, при дн. гр. Видин (Геров 1953: № 204 – *aug.*), Combustica, около дн. с. Кладоруб (Геров 1953: № 237 – *o. o. d.*) и Pomodiana, при дн. с. Станево (Геров 1953: № 200). Не е изключено някои от тези надписи да са пренесени от Рациария при по-късно строителство – това важи най-вече за надписите от Видин (вж. Каниц 1995: 136). Прави впечатление, че те се откриват при пътни станции, което може да е свързано с някаква тяхна дейност. Това се потвърждава от факта, че една част от засвидетелстваните длъжности свидетелстват за по-близък или по-далечен във времето несвободен произход, а както е известно от проучванията върху днешните български земи през това време в някои случаи либертините са функционери на богати италиански фамилии (Тачева 2000: 139). В един от цитираните надписи (Геров 1953: № 179) споменаваното лице, P. Aelius Aprionus, е означено като AUG(ustus) LIB(ertus).

В надписите на останалите лица липсват данни за социалното положение.¹ В тези случаи може да се предполага, че

¹ Ново село (Филев 1913: 8, № 5); Грамада (Велков, Атанасова 1967: 151 сл., № 7); Чичил (Атанасова 1981: 49 сл., № 1); Кула (Атанасова 1981: 52 сл., № 2 – употребен е вторично); Добри дол, Дреновец, Видин, Кладоруб (съотв. Геров 1953: № 199, 228, 183, 238) и от Рабиша (Геров 1953: № 234-236).

препитанието им е ставало чрез земеделие, но без археологически проучвания не може да се каже дали техните паметници локализируют вили-рустики. Само за едно епиграфско свидетелство е изказано такова предположение (Атанасова 1981: 49 сл., № 1). В други случаи първите изследователи на областта отбелязват съществуването на римски селища.¹

В най-южните части на градската територия вероятно е било развито и рударството. Днес там се откриват по-големи залежи единствено на медна руда, а според Василев (1999: 61) в Чипровския дял на Северо-западна Стара планина е имало богати на сребро оловни руди. Пак според същия автор *Timasium Minus* е било седалище на военната полиция, грижеща се за надзора върху добива и предотвратяване на контрабандното пренасяне на метали (Василев 1999: 61 сл.).² Джорджети също посочва, че Рациария можела да разчита на доставки на мед, олово и сребро от мините при Зайчар и Рготина в дн. Р Сърбия и Черна гора (Giorgetti 1983: 22). Според Филов (1914А: 41 сл.) важно значение за развитието на златарството в дн. Северна България е имал вносът на руди от Дакия и Далмация. Проф. Тачева (2000: 88) приема, че в основата на развитите занаяти в Рациария е бил металът, произвеждан в Монтана. Рудник и каменна кариера е имало и в близост до *Combustica* (според Атлас по българска история – 1963 г., стр. 4).

Към добивните отрасли на стопанството могат да бъдат включени и някои дейности, за които липсват сигурни доказателства, но няма и причини да бъдат отхвърляни. Такива са риболовът, за чието развитие по р. Дунав свидетелства едно пряко свързвано с историята на предполагаемото предприемско селище на мястото на Рациария известие на Дион Касий (Velkov 1987: 12), добивът на дървесина (вж. Атанасова 1972: 143) и др.

---

¹ На СИ от Добри дол е имало римска крепост (Добруски 1890: 19), между Кладоруб и Рабиша: римски некропол (Добруски 1890: 33).

² Според Филов (1906: 52 сл.) от края на I и през II в. тук е бил лагерът на *Cohortis I Thracum Syriaca equitata*.

II Сектор

При анализа на производствените дейности в следващите редове като основен критерий е използван изходният материал за изработването на даден предмет. По този начин в икономиката на Рациария могат да се разграничат следните дейности: каменоделство, производство на керамика, металообработване (златарство и бронзолеярство) и строителство. За тяхната организация конкретно в Рациария липсват сведения, но по метода на дедукцията може да се приеме, че и тук различните занаятчии са били организирани в колегии, ръководени от магистри. Засега от надписите е известна само *collegium fabrorum*, т. е. занаятчийското сдружение за противопожарна отбрана, спомената в два надписа – от II в.¹ и времето на съвместното управление на Септимий Север и Каракала.² Последният е направен по инициатива именно на неин ръководител.

Между произведенията на **каменоделството**, които са най-многобройни, впечатление правят значителният брой епиграфски паметници, монументалните саркофази, оброчните плочки, статуите и архитектурните фрагменти.

По отношение на надписите в литературата се посочва, че тяхното оформяне е много по-разнообразно от откритите в днешните български земи и в повечето случаи е дело на малки местни ателиета (Атанасова 1985: 156). Само за 2 надписа обаче се приема, че са направени в едно и също ателие (Велков, Атанасова 1967: 146 сл., към № 2).

Освен за материалните възможности на муниципалната аристокрация големият брой на откритите саркофази според Велков (Velkov 1980: 71 sq.) свидетелстват за наличието на опитни майстори (вж. и Димитров 1948: 178). Атанасова (1972:

---

¹ CIL, III, 12650 (p. 231645, 232898); Геров 1953: № 217: P. IUL. SECUN/DUS O. O. DEC. / DEDIT (DENARIA) II MI/LIA / SE VIVO COLL/EGIO FABRO(RUM).

² CIL, III, 8086; Геров 1953: № 219: SEDATO AUG(USTO) PRO SAL IMPP. SEVERI ET ANTONIN(I) AUGG. ET GENIO COLL. FABR. Q. AEL. ANTONIN. DEC. PRIMUS BIS(ELLARIUS), MAGIST(ER) COLL(EGII) S(UPRA) S(CRIPTI) D. D.

151) пък отбелязва, че въпреки различните художествени направления, към които принадлежат, саркофазите от Рациария имат много общи черти в начина на изработката и според нея те свидетелстват за съществуването от средата на II в. на едно или няколко скулптурни ателиета с добре школувани майстори (вж. и Филов 1910: 16). Друга група саркофази са без украса – само с гладки стени без профили и декорация. Предполага се, че използваният за тяхното производство мек кремав варовик е от кариерите при с. Държаница (Атанасова 1969: 89).

Като местно производство се определят както оброчни плочки и статуетки с високи художествени качества, така и някои с по-схематично предадени характеристики. От първата група не може да не се споменат една оброчна плочка на Митра от Рациария, която, според нейните издатели, се определя като дело на голямо горномизийско ателие (Атанасова 1985: 128), плочка на същия бог от с. Ясен (Илиев 2005: Б, II, № 6), а от другия вид култова пластика: една мраморна статуарна група на Дионис с пантера, от която са запазени само постаментът с части от фигурите (Илиев 2005: А, I, 25) и др.

Други произведения на каменоделството са статуите. Запазени са части от статуи на богове, императори и обикновени жители. Поради това не винаги е възможно да се направи разлика между тях. По художествените характеристики някои се тълкуват като реплики на прочути елинистически оригинали. Показател за производствените възможности на ателиетата на Рациария са една варовикова статуя на Херкулес, открита в м. Калето и датирана към втората половина на II в. (Илиев 2005: А, I, № 10), мраморна глава, вероятно на императрица (Филов 1911: 272, № 3, обр. 5), мраморна глава на Дионис (Илиев 2005: А, I, № 24) и др. В хинтерланда на града са открити глава от статуя на Ганимед от варовик (Атанасова 1985: 55), торс на Херкулес от варовик от голямо горномизийско ателие (Илиев 2005: Б, I, № 12) и др. С не по-ниско качество са и откритите изцяло запазени статуи на лъвове (Велков 1926: 138, № 1, обр. 189; Кърджиев 1927: 125) и едно

изображение на орел от едрозърнест пясъчник (Атанасова 1985: 54).

Важен дял от продукцията на тази група занаяти е заемало производството на материали за нуждите на строителството. Към тях се причисляват: архитрав с две бикови глави, гирлянди и други украшения в барелеф (Кърджиев 1927: 125); капител от варовик наподобяващ коринтски стил с други мотиви (Кърджиев 1927: 125). Често се откриват надгробни паметници с форма на пресечена пирамида (Филов 1914Б: 285, № 10, обр. 263; Велков 1926: 138, № 2, обр. 190; Атанасова 1963: 15, № 3, обр. 7). В територията на града са открити също архитектурни фрагменти, сред които може да се отбележат част от масивна колона и йонийски капител от Видин с предполагаем произход от Рациария (Атанасова 1963: 15). Множество фрагменти от колони и няколко четвъртити варовикови камъни от постройка са публикувани от светилището на Юпитер Оптимус Максимус при с. Макреш (Вж. Илиев 2005 с лит.).

Произведения на каменоделството се откриват и между публикуваните предмети от бита. Такива са две подобни една на друга мраморни конзоли във вид на лъвски крак, за които се предполага, че са служили за свещник (Филов 1914Б: 285). Издателят им обаче не посочва дали са местно производство или внос.

Керамичните произведения, изработвани съгласно римските закони в работилници извън градските стени, могат да бъдат разгледани в 3 групи, в зависимост от предназначението на крайната продукция: строителна керамика (различните видове тухли и керемиди), лампи за осветление и други предмети за бита.

Тухлите и керемидите се определят като главен строителен материал в Римската империя през разглежданата епоха и от проучванията върху тяхното производство е известно, че в по-голямата част от случаите се произвеждали в близост до мястото на съответния градеж (Морфова 1957: 28 сл.). В

Рациария и околността са открити както тухли с печати, така и такива без обозначение на производителя. Докато последните дават информация само за използваните технологии при производството им, първите предоставят важни данни за тяхното производство тук и по запазените печати може да се твърди, че тухларското производство в разглежданата област е било със значителни размери. Тъй като тухлите с печати на военни части или формула на императорско име вероятно са били предназначени за собствени нужди на съответното ведомство, в следващите редове са разгледани данните за частните ателиета, чиято продукция е била с пазарна ориентация.

В надпис от Виминациум е известно единственото лице с отбелязана професия тухлар: Lucius Valerius Cretus (Bollini 1980: 126). Неговото име обаче не е разчетено между известните тухли с печати.

Прави впечатление, че в събраните от М. Болини 10 тухли с частни печати 9 съдържат имена с преномен L(ucius) и гентилно име COEL(ius). Специалистите приемат, че тук става дума за фамилия държала в свои ръце производството им (Морфова 1957: 28). Пълните имена на тези лица според печатите са: L. COEL. ING(enuus), L. COEL. SAT(urminus), L. COEL. PRIMUS и L. COEL. CR(- ? -) (вж. Bollini 1980: 120 sq., № 71-78). Подобни имена се откриват във фрагментарен надпис¹ от първата половина на II в., съдържащ имената Coel[ius] Ingen[ius], центурион в неизвестен легион и баща му [Coelius] Saturn[ius], но приемането на 100 % идентичност между тях не е сигурно.

Друга тухларска работилница е известна по печата TERENTI (Bollini 1980: 122, № 79). Имената L. COEL. PRIMUS и VICTOR са запазени върху керемиди (Морфова 1963: 29, № 6 и 28, № 2). Единствено при с. Кладоруб пък е открита керемидата с печат FABISABINI (Морфова 1963: 29, №

---

¹ CIL, III, 6293 = Bollini 1980: 99, n. 24: [---] COEL[IO]/ INGEN[UO] (CENTURIO) LEG - - -] / HASTATO [POSTERIORI]/ H(IC) S(ITUS) E(ST) S[IBI ET COELIO] / SATURN[INO PATRI] / ET LAPIDA[E --- INGE]/NUAE MAT[RI ET COE]/LIAE SATUR[NINAE]/SORORI TES[TAMENTO]/FIERI IUSSIT.

10). Засега работилници не са локализирани археологически.

Производството на лампи за осветление се доказва от намерената в Рациария горна половина от калъп за лампа (Кузманов 1992: 56, № 450). Открити са и няколко лампи с локални особености, но евентуалното тяхно производство в Рациария не е доказано. Кузманов само отбелязва за някои възможността да са произведени в провинциално ателие, без да конкретизира дали има вероятност производственият център да е Рациария. Според Велков (Velkov 1980: 67 sq.) част от глинените калъпи за лампи са вносни и били предназначени за местно производство.

Публикуваните находки на битова керамика от това време са много малко. Издателите им не посочват дали са местно производство или внос (Атанасова 1969: 96 сл.). Същото важи и за глинените предмети с друго предназначение. Може да се спомене само едно малко глинено олтарче, за което пише Филев (1911: 273). По художествените му качества може да се предполага, че едва ли е било внасяно от друго място. В некропола на Рациария са открити и няколко глинени съдове с изображения на човешко лице от недоброкачествена глина, датирани към II – III в. (Митова-Джонова 1972: 203).

Въпреки многото паметници почти нищо не може да се каже и за **металообработването**. То се свързва с производството на предмети от бронз, злато и сребро и в изключително редки случаи – желязо.

Производството на предмети от бронз в Рациария и близкия регион е предекспонирано основно от публикуваните паметници на култовата пластика и пряко свързаните с нея предмети от бита. С голяма вероятност се предполага, че в местно (горномизийско) ателие са изработени няколко статуетки на Меркурий, Фортуна, Амур, Венера, Приап и Дионис (Атанасова 1985: 65, 75, 80, 84, 125, 101). Някои от тях дори се свързват с общ производствен център: статуетката на Венера от с. Тополовец и тази на Венера Анадиомене от Бонония; или пък статуетките на Почиващ Дионис от с. Слана

Бара и Фортуна-Изида от с. Тополовец (вж. Атанасова 1985: съответно 70, 90). Особено внимание може да бъде обърнато също на бронзова плочка с изображение на Марс Ултор. Върху нея е отбелязано и производственото ателие: OFICINA MARTIANA. Местното производство на тази плочка според издателите ѝ (Атанасова 1985: 86) се предполага по принизената художествена стойност, а фрагмент от аналогично изображение на Марс е открит при с. Държаница. С местни работилници се свързват някои от бронзовите статуйки на Херкулес, които според Найденова (1987: 30) свидетелстват за функционирането на едно или повече ателиета за бронзови изделия. Според нея най-активна дейност те са развивали през втората половина на II и първата половина на III в. (Najdenova 1987: 22).

Голяма част от публикуваните бронзови статуетки са с неизяснен производствен център – в повечето случаи се констатира, че са произведени в местно ателие от преселници или са внесени по търговски път. Примерите са: статуетка на Изида-Термутис с Нефтис, определяна като буквално пресъздаване или внос на египетски оригинал; статуетка на Венера с кестос; друга статуетка на Венера връзваща сандала си (Атанасова 1985: съотв. 123, 125, 74) и др.

Специално място в производствената дейност на Рациария през II – III в. е заемало златарството. Според Велков (Velkov 1980: 65) никъде другаде в дн. български земи не са откривани толкова много златни и сребърни предмети, колкото в Рациария. Пак той пише, че те са обикновени произведения на римското провинциално занаятчийство и без пръстените не се отличават с особени художествени качества, но и че имат редица сходства в техниката и начина на украсата с други подобни предмети от Северна България (Velkov 1980: 66). С по-голяма точност са датирани само няколко златни гробни находки от II – първата половина на III век (вж. Филов 1914А: 42; Атанасова 1969: 90 сл.). Въз основа на известните в началото на XX в. златни накити Б. Филов (1914А: 40 сл.)

приема, че център на златарската индустрия в дн. Северна България е била именно Рациария, която се е намирала в голяма зависимост от сирийските изделия (Филов 1914А: 45). Велков (Velkov 1980: 66) приема, че е възможно подобни накити да са произвеждани и в други градски центрове. По-късно Й. Атанасова пише, че златните накити не излизат от рамките на едно местно занаятчийско производство и предполага, че Рациария е задоволявала вероятно една по-ограничена територия, включваща дн. Северозападна България (Атанасова 1969: 95 сл.).

Публикуваните предмети от желязо от II – III в. са изключително малко и не са били обект на изследване в българската историография. Подробно описани са само 4 железни стригали от това време (Атанасова 1991: 12), но не се посочва дали са местно производство или внос. В други публикации само се споменава за такива.

Към отраслите на II Сектор се включва и строителството. От II – III век са известни малко негови произведения: повече данни са публикувани само за западната крепостна стена на града и за строежите на погребални съоръжения в некрополите и изключително малко за жилищното строителство. Информацията за последното е представена само от разкопаните през 80-те години на миналия век сгради от крайградски квартал (Giorgetti 1987: 59 sq.). От откритията прави впечатление една полихромна мозайка с 9 цвята. Според Джорджети внимателната композиция и детайлите предполагат присъствието тук на сръчни работници от ателиетата на Североизточна Италия, където можели да се видят подобни мозайки от времето на Северите. Пак според него тази мозайка се датира към първата половина на III в. (Giorgetti 1983: 28).

Най-много запазени паметници на строителството са известни от некрополите на града. Голяма част от тях се датират в широкия диапазон II – V в., а с по-голяма точност към II – III в. се отнасят няколко куполни гробници, описани подроб-

но от Кацаров (1910: 853 сл.) и Атанасова (1972: 142 сл.). При една сводеста гробница е открит мозаечен под, съставен от блокчета от червена глина (Кацаров 1910: 858). Абсолютно същата схема се използва дори и в наши дни.¹ Друга особеност са откритите покрити гробове от ломени камъни и тухли, при единия от които стреховидният покрив е поддържан от дървена конструкция (Атанасова 1972: 143). Според Атанасова (1972: 144) това е първият такъв случай в България, но посочва и че подобните гробове се датират към II – IV в. Останалите разкопани гробници са от по-късно време (Атанасова 1978: 52).

* * *

Наблюдението върху паметниците на производствените дейности в Рациария през II – III век показва няколко неща:

❖ За значителен брой предмети се предполага местен произход, въпреки че не е доказан на 100 %;

❖ Въпреки това местните ателиета не са локализирани. Предполага се само, че занаятчийските квартали са се намидали на десния бряг на р. Арчар (Динчев 2002: 24). По аналогия от други места (Тачева 2000: 196; Александрова 1999: 126) може да се допусне и изработването на част от култовата пластика да е ставало в ателиета към светилищата;

❖ При много производства се забелязват влияния от източните провинции;

❖ Според Атанасова-Георгиева и Митова-Джонова (Атанасова 1985: 147) спецификата на античната пластика от територията на Рациария, отделяща я от синхронната й пластика в съседните горнострумски и долнодунавски земи, дава основание дори да се говори за горномизийска антична пластика.

---

¹ С такива блокчета (обае от цимент) е изграден тротоарът на ул. “Х. Димитър” в гр. Пазарджик.

III Сектор

Икономическите връзки на Рациария се определят по наличието на някои предмети, които се определят като **внос** от друг център производител и по присъствието в монетната циркулация на града на монети от провинциални монетарници. В тази връзка може да бъде цитирано едно сведение от *Descriptio totius mundi et gentium* (A 57) от средата на IV в. За провинциите Мизия и Дакия там се посочва, че те произвеждали сами най-необходимите им храни и други произведения и могли да преживяват без внос отвън (ЛИБИ 1958: 81). Може би това е вожало и за предишната епоха.

Известни данни за икономическите връзки на Рациария може да се добият от откритите археологически паметници, които се определят като внос. Тяхната листа свидетелства за няколко основни търговски дестинации:

1. Италия и западните провинции. От там се предполага внасянето на произведения на каменоделството, за което свидетелстват части от статуи на Дионис от времето на Хадриан или Антонините от Рациария и на Аполон Токсофорос от с. Ботево, които се определят като дело на голямо италиийско ателие (Атанасова 1985: 92, 94, 79). След средата на I в. се датират откритите в Рациария лампи, които могат да се причислят към вносните предмети според означените върху тях марки на фирмата производител (вж. Кузманов 1992: 33 сл.). Няколко фибули от Рациария намират преки паралели в Панония (Мънзова 1963: 73 сл., № 5, 7, 9).

2. Източните провинции и Мала Азия. За проблема по отношение на производството от преселници или директен внос на такива предмети беше обърнато внимание по-горе с характерен пример. Други такива примери са мраморната глава от статуя на Кибела-Реа/Опс, датирана към времето на Флавиите и определяна като внос или дело на преселници малоазийци (Атанасова 1985: 128). Абсолютно същото се пише и за две бронзови статуетки на Венера (Атанасова 1985: 72, 74). По стиловите особености и качеството на изработката

като внос от изток се приемат също един бронзов бюст на Силен от средата на II в. (Атанасова 1985: 97) и бронзов антропоморфен балсамарий от II – III в. (Атанасова 1991: 12). Със северноафриканските провинции се свързва една статуетка на Тюхе/Фортуна-Изида (Атанасова 1985: 125).

3. Балканските провинции. Информацията сред публикуваните предмети е много оскъдна. С беломорско-тракийско, а вероятно и с южнотракийско ателие се свързва една статуетка на тракийски конник от II – III в. (Атанасова 1985: 114).

Известен брой предмети се определят като внос, но не се посочва центърът-производител. Примери за такива са една мраморна статуя в естествени размери, бронзова статуетка на Венера Анадиомене (Атанасова 1985: 46, 64) и др.

За характера на **изнасяните предмети от Рациария** не се знае много. Велков (Velkov 1980: 69) предполага, че на първо място са били земеделските произведения. Допуска и известна вероятност да са изнасяни златни и сребърни накити, но посочва, че липсват сигурни доводи. Тук са открити и копия на италиански марки осветителни лампи, разпространявани в някои от дунавските провинции, но, както беше отбелязано по-горе, липсват данни за тяхното евентуално производство в Рациария.

По отношение на **монетната циркулация** в Рациария също се забелязват някои особености в сравнение с останалите градски центрове в днешните български земи. Сред тях Б. Божкова (1986: 44) посочва значителният брой на монетите от монетарницата на Стоби (провинция Македония), които според нея са сравнително рядко разпространени у нас (Vozkova 1987: 99). В публикуваните от нея монети обаче прави впечатление разпределението им по хронология, личащо ясно от приложената таблица (табл. 1), съставена по нейната публикация (Божкова 1986: 41 сл.; Vozkova 1987: 97 sq.). За съжаление издателката не посочва кои точно монети са постъпили като колективни находки. По тази причина не може да се предположи кои от тях са навлезли в Рациария по тър-

говски път. От производството на другите монетарници се забелязва значителното количество на монетите от Никея.

ТАБЛ. 1: Монетен комплекс от Рациария

Хронология\Монетарница	Императорски	Марцианопол	Пауталия	Никея	Никомидия	Юлиополис	Пруса на Олимп	Флавиополис	Стоби	Филипопол	Неопределени (малоазийски)	Всичко:
Неидентифицирани	1			1			1			1	9	13
Август	1											1
Агрипина Стара	1											1
Траян	1											1
Хадриан	1											1
Марк Аврелий	1											1
Фаустина Млада			4								1	5
Комод	1				3	1				1		6
Септимий Север	1	1		1	1						1	5
Юлия Домна			1	1				20			1	23
Каракала	1	1		10				1	16		1	30
Гета				1								1
Диадумениан		1										1
Елагабал				5				9				14
Север Александър				5	1							6
Юлия Мамея				2								2
Общо:	9	3	5	26	5	1	1	1	45	2	13	111

В друга своя публикация същата авторка публикува и монетна находка, състояща се от 16 бронзови императорски монети (Божкова 1991: 8 сл.). За тях също посочва, че този тип бронзови монети, отсечени в столичната монетарница, не са били характерни за циркулационната среда в земите на юг от р. Дунав (Божкова 1991: 9).

Правдоподобно обяснение за тези два особени случая не е дадено, но може да се отбележи, че навлизането на монетите в отдалечените спрямо мястото на тяхното отсичане райони обикновено е ставало или чрез придвижването на легионите, или по пътя на търговията (Божкова 1986: 43). Реално

разликата по отношение на монетите от провинциалните монетарници може да се види и като се сравнят приложените в таблицата монети с регистрираните от разкопките на Ескус (Иванов, Ковачева 2002: 47 сл.). Там също са открити императорски монети от I – III в., но съвсем различни по произход са монетите от автономните монетарници.

В тясна връзка с икономиката на Рациария е била и вероятната станция на *Portorium Iliricum*, която се определя като недоказана (Тачева 2004: 33). Тук е засвидетелствана епиграфски в два надписа рядко срещаната длъжност цирцитор и се забелязва присъствие на функционери на свързаните с Илирийското мито *Sabinii* (вж. Тачева 2000: 85 сл.).

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Александрова 1999:** Л. Стайкова-Александрова. Занаятите в Пауталия и територията ѝ II – IV век, в: *Jubilaeus III*: Сб. Б. Геров. С., 1999, 122-126.
- Атанасова 1963:** Й. Атанасова. Новооткрит бронзов римски портрет във Видин, в *Археология*, 1963, кн. 1, 13-16.
- Атанасова 1969:** Й. Атанасова. Погребения от некропола на Рациария, в: *Известия на българските музеи*, I, 1969, 87-103.
- Атанасова 1972:** Й. Атанасова. Нов паметник на надгробната пластика от Рациария, в: *ИАИ*, XXXII, 1972, 141-152.
- Атанасова 1978:** Й. Атанасова. Гробни съоръжения от некропола на Рациария, в: *ИМСЗБ*, II, 1978, 43-57.
- Атанасова 1981:** Й. Атанасова, В. Герасимова-Томова. Три латински надписа от Видински окръг, в: *ИМСЗБ*, VI, 1981, 47-60.
- Атанасова 1985:** Й. Атанасова-Георгиева, Д. Митова-Джонова. Антична пластика от Видинския музей. С., 1985.
- Атанасова 1991:** Й. Атанасова. Археологически находки от с. Арчар, Видинско, в: *ИМСЗБ*, XVI, (1990) 1991, 11-19.
- Беров 1994:** Л. Беров. Стопанска история. Икономическо развитие на света от древността до наши дни. С., 1994.
- Божкова 1986:** Б. Божкова. Антични монети от разкопките в Рациария,

- в: Нумизматика, 1986, 1, 41-48.
- Божкова 1991:** Б. Божкова. Монетно съкровище от с. Арчар, Видинско, в: Нумизматика, 1991, 1-2, 8-14.
- Василев 1999:** В. Василев. Военният надзор на рудо- и металодобива в римските провинции Мизия и Тракия, в: Jubilaeus III: Сб. Б. Геров. С., 1999, 60-62.
- Велков, Атанасова 1967:** В. Велков, Й. Атанасова. Латински надписи от Рациария, в: ИАИ, XXX, 1967, 143-156.
- Велков 1926:** Ив. Велков. Антични паметници из България, в: ГНМ, IV, (1922/25) 1926, 127-159.
- Геров 1953:** Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана, ч. II: от Хадриан до Константин Велики, в: ГСУ ФФ, XLVII, 1950/52, 17-122 и ГСУ ФФ, XLVIII, 1952/1953, 300-398.
- Геров 1980:** Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия, в: ГСУ ФКНФ, LXXII, (1977) 1980, кн. 2.
- Димитров 1948:** Д. П. Димитров. Един изчезнал римски саркофаг от Видин, в: ГББИ, I, (1945/46) 1948, 172-178.
- Динчев 2002:** В. Динчев. Рациария, в: Римски и ранновизантийски градове в България, Т I. С., 2002, 13-28.
- Добруски 1890:** В. Добруски. Археологически издирвания в Западна България, в: СБНУ, II, 1890, 1-46.
- Дякович 1900:** Б. Дякович. Бележки по археологията на крайдунавска България, в: СБНУ, XVI-XVII, 1900, 147-178.
- Иванов, Ковачева 2002:** Р. Иванов, Т. Ковачева. Улпия Ескус, в: Римски и ранновизантийски градове в България, Т I. С., 2002, 31-57.
- Илиев 2004:** Й. Илиев. Възникване и развитие на Colonia Ulpia Ratiaria, в Студентска научна сесия. Сборник доклади. Смолян, 2004, 26-32.
- Илиев 2005:** Й. Илиев. Епиграфски и археологически данни за религиозния живот в Рациария през римската епоха, в: Студентска научна сесия – 2005. Смолян, 2005 (под печат).
- Каниц 1995:** Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът. С., 1995.
- Кацаров 1910:** Г. Ил. Кацаров. Римски находки при с. Арчар, в: Псп на БКД, LXXI, 1910, 853-862.
- Кузманов 1992:** Г. Кузманов. Античните лампи: колекция на Националния археологически музей. С., 1992.

- Кърджиев 1927:** П. Кърджиев. Из миналото на град Лом (бележки и материали), в: Юбилеен сборник на ломското читалище "Постоянство", Лом 1927, 110-165.
- ЛИБИ 1958:** Латински извори за българската история, т. 1. С., 1958.
- Митова-Джонова 1972:** Д. Митова-Джонова. Глинени урни с изображения на човешко лице от Мизия, в: ИАИ, XXXII, 1972, 203-211.
- Морфова 1957:** Зл. Ракева-Морфова. Тухларството в нашите земи през римската епоха, в: Паметници на културата и музеи, год. II, 1957, кн. 1, 24-28.
- Морфова 1963:** Зл. Морфова. Римски тухли и керемиди с печати от Северна България. Археология, 1963, кн. 2, 71-74.
- Мънзова 1963:** Л. Мънзова. Няколко неиздадени фибули от Археологическия музей в София, в: Археология, 1963, кн. 1, 17-25.
- Найденова 1987:** В. Найденова. Бронзови статуйки на Херакъл от Рациария и нейната околност, в: Нумизматика, 1987, 4, 27-31.
- Нам 2003:** К. Нам. Природна география на България. С., 2003.
- Недев 1911:** Н. Недев. Върху историята на древния римски град Рациария. Видин, 1911.
- Тачева 2000:** М. Тачева. Власт и социум в римска Мизия и Тракия. С., 2000.
- Тачева 2004:** М. Тачева. Власт и социум в римска Мизия и Тракия, книга 2. С., 2004.
- Филов 1906:** Б. Филов. Помощните войски на римската провинция Мизия, в: ИБИД, II, 1906, 41-90.
- Филов 1910:** Б. Филов. Избрани паметници на античното изкуство в България. II. Саркофаг от Арчар, в: ИБАД, I, 1910, 8-16.
- Филов 1911:** Б. Филов. Новооткрити старини, в: ИБАД, II, 1911, 268-287.
- Филов 1913:** Б. Филов. Антични паметници в Народния музей, в: ИБАД, III, (1912/13) 1913, 1-52.
- Филов 1914 А:** Б. Филов. Римското съкровище от Николаево, в: ИБАД, IV, 1914, 1-48.
- Филов 1914 Б:** Б. Филов. Новооткрити старини, в: ИБАД, IV, 1914, 278-293.
- Bozkova 1987:** В. Bozkova. Monete antiche di Ratiaria, in: Ratiariensia, vol. III/IV. Bologna, 1987, 97-109.

- Bollini 1980:** M. Bollini. Bolli laterizi di Ratiaria, in: *Ratiariensia*, vol. I. Bologna 1980, 93-127.
- Brizzi 1984:** G. Brizzi. Caratteri e posizione del porto fluviale di Ratiaria: Un'ipotesi dalle carte di Luigi Ferdinando Marsili, in: *Ratiariensia*, vol. II. Bologna, 1984, 81-90.
- Gerov 1983:** B. Gerov. Aspekte des Grund- und Bodenbesitzes im römischen Thrakien und Moesien (1-3 Jh.), in: *Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, Part 2* (ed. A. Poulter). University of Nottingham, 1983, 1-10.
- Giorgetti 1983:** D. Giorgetti. Ratiaria and its territory, in: *Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, Part 2* (ed. A. Poulter). University of Nottingham, 1983, 19-39.
- Giorgetti 1989:** D. Giorgetti. Ratiaria. Un emporio sul Danubio, in "Traci. Arte e cultura nelle terre di Bulgaria dalle origini alla tarda romanità" (Cat. della Mostra, Venezia, Palazzo Ducale, 13 maggio - 30 novembre 1989), Art World Media Ed., Piacenza 1989, 68-77.
- Giorgett 1995:** D. Giorgetti. Ratiaria (Moesia Superior) and its water-supply, in "Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia" VII, A. Mickiewicz University Press, Poznan 1995, 243-249.
- Najdenova 1987:** V. Najdenova. Il culto di Ercole a Ratiaria città e territorio, in: *Ratiariensia*, vol. III/IV. Bologna, 1987, 15-23.
- Sasel & Sasel 1986:** Anna et Jaro. Sasel. Inscriptiones Latinae, que in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt - SITULA, t. 26. Ljubljana, 1986.
- Velkov 1980:** V. Velkov. Roman Cities in Bulgaria. Collected Studies. Amsterdam, 1980.
- Velkov 1987:** V. Velkov. Sulle origini di Ratiaria e sul nome "Ratiaria", in: *Ratiariensia*, vol. III/IV. Bologna, 1987, 7-13.